

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Глава 1. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

СТАТТЯ 1. ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

1. Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Стаття 1 ЦПК України визначає основні завдання цивільного судочинства через встановлення видових ознак і визначення його мети. За термінологією-загальної теорії права, крім норм, що встановлюють правила поведінки, а саме регулятивних і охоронних норм, виділяють також норми-дефініції, норми-принципи, норми-завдання, норми-декларації тощо. В структурі механізму правового регулювання, в тому числі регулювання цивільного судочинства, норми-завдання мають принципове значення не тільки для правозастосування та тлумачення відповідних процесуальних принципів, а і для подальшої правотворчості. Зокрема, при внесенні поточних змін до цивільного процесуального законодавства мають враховуватися його загальні завдання з тим, щоб ці поточні зміни не суперечили загальним канонам правового регулювання і не спотворювали основних начал і принципів державної політики щодо захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Основною метою цивільного судочинства проголошений захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Ця мета має досягатися шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ. Розгляд справи буде справедливим при повному дотриманні норм матеріального і процесуального права з врахуванням моральних принципів, принципів добросовісності та розумності, у необхідних випадках місцевих звичаїв та звичаїв ділового обороту, практики Європейського Суду з прав людини. При розгляді справ суддя має бути неупередженим щодо сторін справи, при наявності підстав заявляти самовідвід, забезпечувати рівність учасників процесу перед законом і судом, не віддавати пріоритету в захисті прав в залежності від тих або інших суб'єктивних критеріїв. Одним із основних завдань суду є своєчасний, у встановлений законом строк розгляд справи, вчасне поновлення порушених прав, свобод і інтересів та недопущення судової тяганини. За змістом коментованої статті підставою для можливого задоволення позовних вимог є наявність самого об'єкту судового захисту, а саме об'єктивно порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, а не суб'єктивної думки позивача про таке порушення, невизнання або оспорювання. Зазначене правило є визначальним для практики застосування.

Для найбільш повного розуміння основних завдань цивільного судочинства слід проаналізувати еволюцію їх визначення в різні часи регулювання. Так, згідно ст. 2 ЦПК УРСР в редакції від 1984 року, завданнями радянського цивільного судочинства є правильний і швидкий розгляд і вирішення цивільних справ з метою охорони суспільного ладу СРСР, соціалістичної системи господарства і соціалістичної власності, захисту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян, гарантованих Конституцією СРСР. Конституцією Української РСР і радянськими законами, та охоронюваних законом інтересів громадян, а також прав та охоронюваних законом інтересів державних підприємств, установ, організацій, колективів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, інших громадських організацій. Порівняння завдань цивільного судочинства в часи Української РСР з чинною редакцією дозволяє зробити висновок про зміну пріоритетів та цінностей щодо захисту, перш за все, прав, свобод та інтересів фізичних осіб, а не першочергового захисту інтересів суспільного ладу, системи господарства та соціалістичної власності. Такий підхід є розвитком положень ст. 3 Конституції України щодо того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

За редакцією цієї ж статті від 1992 року, завданнями цивільного судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави шляхом всебічного розгляду та вирішення цивільних справ у повній відповідності з чинним законодавством. Відмінність у підходах полягає у вилученні із чинної редакції статті терміну «всебічний», що пов'язане із запровадженням змагальності і диспозитивності цивільного процесу, позбавлення суду не властивої для демократичного судочинства активної функції щодо самостійного збирання доказів, обов'язкового встановлення об'єктивної істини у справі при пасивній позиції самих сторін.

СТАТТЯ 2. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО

1. Цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу та Закону України «Про міжнародне приватне право».
2. Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачено інші правила, ніж встановлені цим Кодексом, застосовуються правила міжнародного договору.
3. Проведення в цивільних справах здійснюється відповідно до законів, чинних на час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду і вирішення справи.

4. Закон, який встановлює нові обов'язки, скасовує чи звужує права, належні учасникам цивільного процесу, чи обмежує їх використання, не має зворотної дії в часі.

(Із змінами, внесеними згідно із
Законом України від 23.06.2005 р. № 2709-IV)

Коментована стаття встановлює перелік джерел регулювання цивільного судочинства. Перш за все, такі джерела встановлені Конституцією України, яка є актом найвищої юридичної сили. Конституційні засади регулювання цивільного процесу встановлені в ст.ст. 6, 55, 124, 126, 127, 129 Конституції України. Зазначеними конституційними приписами зокрема встановлюється, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України. Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України. Правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні. Основними засадами судочинства є: законність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність сторін та свобода в наданні ними судом своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом; обов'язковість рішень суду.

Не менш важливими для захисту прав, свобод та інтересів учасників цивільного судочинства є офіційне тлумачення відповідних конституційних положень Конституційним Судом України. Так, в рішенні у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) КСУ зазначив, що частину першу статті 55 Конституції України треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статтею 64 Конституції України не може бути обмежене.

У випадках спору з іноземним суб'єктом, чи щодо об'єкту спору, який знаходиться за кордоном або у випадках, якщо підстава виникнення спірних правовідносин має місце в іншій країні, а також в інших випадках, суди повинні застосовувати правові приписи, що містяться в Законі України «Про міжнародне приватне право». Зазначений закон застосовується до таких питань, що виникають у сфері приватноправових відносин з іноземним елементом: визначення застосовуваного права; процесуальна правоздатність і дієздатність іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб; підсудність судам України справ з іноземним елементом; виконання судових доручень; визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів. Крім того, в цьому законодавчому акті містяться колізійні норми, пов'язані із іноземним елементом щодо правового статусу фізичних та юридичних осіб, щодо правочинів, довірливості та позовної давності, щодо прав інтелектуальної власності, щодо речового права, договірних зобов'язань тощо.

Відповідно до ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Статтею 19 Закону України «Про міжнародні договори України», в розвиток цих конституційних положень зазначено, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленному порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. Отже, статтею 19 зазначеного закону, як і частиною другою коментованої статті, встановлюється пріоритет у застосуванні належного укладеного і ратифікованого Верховною Радою України міжнародного договору, в порівнянні з нормами національного законодавства. Прикладом надання пріоритету нормам міжнародного договору є ст. 23 Конвенції про правову допомогу та правові відносини по цивільним, сімейним та кримінальним справам країн СНД, яка передбачає можливість і підстави застосування договірної підсудності. Хоча ЦПК України можливість договірної підсудності не передбачає, при наявності спору з іноземним елементом з країн СНД переважному застосуванню підлягає саме ст. 23 Конвенції.

Загальним правилом щодо дії в часі норми матеріального права є застосування тієї норми, яка діяла в момент існування спірних правовідносин. Однак, дія в часі процесуального закону має свої особливості, які полягають в застосуванні судом саме тієї процесуальної норми, яка діє в час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду і вирішення справи. Так, наприклад, в п. 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 року № 2 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» зазначено, що при зміні розміру судового збору застосовується розмір, визначений на час вчинення певної процесуальної дії (збільшення розміру позовних вимог, оскарження судового рішення тощо), незважаючи на те, що при пред'явленні позову він був іншим.

Важливе процесуальне правило, направлене на унеможливлення зворотної дії закону в часі, особливо в частині погіршення правового становища людини і громадянина, передбачене частиною четвертою коментованої статті згідно якої закон, який встановлює нові обов'язки, скасовує чи звужує права, належні учасникам цивільного процесу, чи обмежує їх використання, не має зворотної дії в часі.

СТАТТЯ 3. ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ ЗА ЗАХИСТОМ

1. Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.
2. У випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, або державні чи суспільні інтереси.
3. Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною.

Частина перша коментованої статті, в розвиток положення ст. 8 Конституції України щодо того, що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується, встановлює важливе правило, яке надає кожному право судового захисту. Етимологічне значення слова «кожен» передбачає можливість звернення до суду кожної особи в незалежності від її статусу, майнового чи соціального стану, віку і при наявності об'єкту судового захисту, а саме порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. У випадках неповної, часткової чи обмеженої дієздатності, право на звернення до суду реалізується законними представниками відповідних осіб. Як зазначив Конституційний Суд України в рішенні у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) від 9 липня 2002 року, положення частини другої статті 124 Конституції України щодо поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі, в аспекті конституційного звернення необхідно розуміти так, що право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами.

Частина друга коментованої статті передбачає можливість звернення до суду інших органів та осіб, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, або державні чи суспільні інтереси. Такі випадки передбачені, зокрема, в законах України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», від 5 листопада 1991 року № 1789-XII «Про прокуратуру», від 25 червня 1991 року № 1264-XII «Про охорону навколишнього природного середовища», від 12 травня 1991 року № 1023-XII «Про захист прав споживачів» (у редакції Закону від 1 грудня 2005 року № 3161-IV), від 3 липня 1996 року № 270/96-ВР «Про рекламу» (у редакції Закону від 11 липня 2003 року № 1121-IV). Як зазначив Пленум Верховного Суду України в п. 2 Постанови від 12 червня 2009 року № 2 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції», звернення до суду за захистом прав, свобод та інтересів інших осіб у випадках, не передбачених законом, розгляду не підлягають. У разі надходження такого звернення суддя повертає заяву на підставі пункту 3 частини третьої статті 121 ЦПК, а якщо такий характер звернення встановлено у попередньому судовому засіданні або під час судового розгляду – суд залишає заяву без розгляду з підстави, передбаченої пунктом 2 частини першої статті 207 ЦПК.

Право на звернення до суду є абсолютним, не може бути обмеженим навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану, є невідчужуваним і непорушним. Закріпленням зазначеної гарантії є норма частини третьої коментованої статті, яка зазначає, що відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною. Слід вказати на не зовсім вдалу правову конструкцію, використану законодавцем при формулюванні зазначеного правила. Буквальне тлумачення зазначеної норми може призвести до висновку, що правочин осіб, яким обмежуються права однієї з них на звернення до суду, є обов'язковим до виконання, поки цей правочин не буде визнаний недійсним судом. Тому вважаємо, що формулювання зазначеного положення має вказувати не на недійсність, а на нікчемність такої відмови. Як вказав Пленум Верховного Суду України в п. 3 Постанови від 12 червня 2009 року № 2, суддя вправі відмовити у відкритті провадження у справі лише з підстав, передбачених законом. Не допускається відмова у відкритті провадження у справі з мотивів недоведеності заявленої вимоги, відсутності доказів, пропуску позовної давності та інших не передбачених законом підстав. Отже, при дотриманні формальних вимог до позовної заяви і при відсутності інших, передбачених безпосередньо законом перешкод, суд зобов'язаний відкрити провадження у справі, а заявник вправі вимагати від суду відповідних дій та оскаржити безпідставну, тобто не передбачену законом відмову від доступу до правосуддя.

СТАТТЯ 4. СПОСОБИ ЗАХИСТУ, ЯКІ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ СУДОМ

1. Здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законами України.

Спосіб захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права — це частина предмету позову, що становить зміст матеріально-правової вимоги позивача до відповідача. Слід відмітити необхідність розширювального тлумачення коментованої норми, оскільки частина друга ст. 16 Цивільного кодексу України передбачає можливість вибору способу судового захисту, що передбачений не тільки законом, а і договором. Так, ч. 1 ст. 16 ЦК України серед способів захисту передбачає, зокрема: визнання права; визнання правочи-

ну недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Крім зазначених, закон передбачає і інші способи захисту цивільних прав, а саме першеведення прав і обов'язків покупця за договором купівлі-продажу частки в спільній частковій власності (ст. 362 ЦК), застосування наслідків нікчемного правочину (ст. 216 ЦК), усунення від спадщини (ст. 1224 ЦК), визнання наявності чи відсутності прав (ст. 20 Господарського кодексу України) тощо. Способи захисту житлових, сімейних, трудових та інших прав, які захищаються в рамках цивільного судочинства, передбачені відповідно житловим, сімейним, трудовим та іншим профільним законодавством.

Із коментованої статті непрямо випливає висновок, що вибрані позивачем способи захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, які не передбачені відповідним договором або законом, не повинні отримувати судового захисту. На таких позиціях стоїть і судова практика, яка свідчить, що в більшості випадків за позовними вимогами з непередбаченими способами захисту прав суди відмовляють в задоволенні позову. З врахуванням такого основного принципу цивільного судочинства, як принцип змагальності, застосування якого має наслідком неможливість суду самостійно змінити предмет заявлених позовних вимог та обраний спосіб захисту прав, позивачам та їх представникам слід більш ретельно підходити до формування змісту позовних заяв. Не підлягають задоволенню такі вимоги і способи захисту як визнання дійсним договору купівлі-продажу нерухомого майна, визнання рішення дійсним, визнання повноважень припиненими або продовженими, визнання зборів повноважними або наявним кворуму зборів тощо.

Правило зазначеної статті направлене на запобігання зловживанню процесуальними правами, на подання безпідставних та надуманих позовних вимог і забезпечення прав та інтересів інших учасників цивільного судочинства. З іншого боку воно веде до зайвої формалізації цивільного процесу, що за думкою деяких дослідників не в повній мірі відповідає вимогам ст. 6 Європейської Конвенції про захист прав і основоположних свобод щодо судового захисту.

СТАТТЯ 5. ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ НА ЗАСАДАХ ПОВАГИ ДО ЧЕСТІ І ГІДНОСТІ, РІВНОСТІ ПЕРЕД ЗАКОНОМ І СУДОМ

1. Суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників цивільного процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

Стаття 5 ЦПК є деталізацією конституційних положень, які встановлені в ст.ст. 21, 24 Конституції України. Відповідно до зазначених конституційних приписів, усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Крім обов'язків для учасників цивільного процесу щодо дотримання і виконання процесуальних обов'язків, належного здійснення процесуальних прав, коментована стаття встановлює певні обов'язки для суду. Так, по-перше, суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників цивільного процесу, а по-друге, здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак. Гарантією виконання зазначених обов'язків є встановлені в процесуальному законі права учасників цивільного процесу. Так, відповідно до ч. 3 ст. 160 ЦПК, у разі виникнення заперечень у будь-якого з осіб, які беруть участь у справі, а також свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів щодо дій головуючого ці заперечення заносяться до журналу судового засідання і про їх прийняття чи відхилення суд постановляє ухвалу. Істотне порушення судом передбачених коментованою статтею обов'язків може стати підставою для заявлення відводу в порядку, передбаченому ст. 20 ЦПК стосовно наявності обставин, які викликають сумнів в об'єктивності та неупередженості судді.

СТАТТЯ 6. ГЛАСНІСТЬ ТА ВІДКРИТІСТЬ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

- 1. Розгляд справ у всіх судах проводиться усно і відкрито.**
- 2. Ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про час і місце розгляду своєї справи.**
- 3. Закритий судовий розгляд допускається у разі, якщо відкритий розгляд може привести до розголошення державної або іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою забезпечення таємниці усноуслухання, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їх честь і гідність.**
- 4. Особисті папери, листи, записи телефонних розмов, телеграми та інші види кореспонденції можуть бути оголошені у судовому засіданні тільки за згодою осіб, визначених Цивільним кодексом України. Це правило застосовується при дослідженні звуко- і відеозаписів такого самого характеру.**